

NACHT EN BESCHAVING

P.R. Gleichmann*

Veranderingen in het beleven van de nacht

Schrecken und Stille und dunkles Grausen, finstere Kälte bedeckt das Land,
Izt schläft, was Arbeit und Schmerzen ermüdet, diß sind der traurigen Einsamkeit Stunden.
Nunmehr ist was durch die Lüfte sich reget, nunmehr sind Menschen und Thieren
verschwunden.

Ob zwar die immerdar schimmernden Lichter der ewig schitternden Sternen entbrant,
Suchet ein fleißiger Sinn noch zu wachen, der durch Bemühung der künstlichen Hand,
Ihm die auch nach uns ankommende Seelen, ihm die anitz sich hier finden, verbunden?
Wetzet ein blutiger Mörder die Klinge, wil er Unschuldiger Herzen verwunden?
Sorget ein Ehren begehrenden Gemüthe, wie zu erlangen ein höherer Stand?
Sterbliche, Sterbliche, lasset diß Dichten! Morgen, ach morgen, ach, muß man hinziehn!
Ach, wir verschwinden gleich als die Gespenste, die um die Stund uns erscheinen und fliehn.
Wenn uns die sichere Gruben bedeckt, wird was wir wünschen und suchen zunichte.
Doch wie der glänzende Morgen eröffnet, was weder Monde noch Fackel bescheint:
So, wenn der plötzliche Tag, wird anbrechen, wird was geredet, gewürket, gemeint, Sonder
Vermänteln eröffnet sich finden vor des erschrecklichen Gottes Gerichte.

Van alle angsten was die voor de nacht begin zeventiende eeuw het meest treffend te verwoorden. Andreas Gryphius (1616-1664) geeft hiervan een goed voorbeeld, zoals blijkt uit bovenstaand citaat. Licht vond men alleen terug in de sterren, de maan of in fakkels. Niet alleen stilte, duisternis en kou boezemden deze mensen vrees in. In de nacht vreesden zij ook voor hun eigen veiligheid. Simon Dach zet een morgenlied in:¹

Der nacht gefahr und grauen
Ist dißmahl auch vobey,
Das tag-licht läßt sich schauen,
Das wache hahn-geschrey
Sagt, daß es morgen sey.

-
- * P.R. Gleichmann (1932) is hoogleraar in de sociologie aan de universiteit van Hannover. Gleichmann studeerde architectuur, kunst-en architectuurgeschiedenis en sociologie. Hij heeft publicaties op zijn naam staan over de sociologie van de stad, van de architectuur en over civilisatieprocessen (samen met J. Goudsblom en H. Korte); *Über gesellschaftliche Intellektualisierungsprozesse* (1993); *Sind Menschen in der Lage, das gegenseitige Töten abzuschaffen?* (1996).
1. De meeste Duitstalige barokdichters zijn voor het eerst omvangrijk verzameld in de negentiende eeuw. Voor meer gerichte literatuurverwijzingen vergelijk P.R. Gleichmann, 'Nacht und Zivilisation', in: V. Faust ed., *Schlafstörungen* (Stuttgart 1985).

...
Ich hab' als tod geschlaffen,
Ohn sinn und ohn verstand,
Beschirmt durch keine waffen
Für satans starcker hand,
Für dieberey und brand,
...

Deze Duitstalige dichters uit de eerste helft van de zeventiende eeuw leefden in betrekkelijk kleine steden. Deze steden waren 's nachts verzonken in duisternis. De bewoners waren hun leven en hun bezittingen zelfs binnen de stadsmuren nauwelijks zeker.

's Nachts waarborgden de wachters de veiligheid van de stedelingen, maar ook zij zagen verlangend uit naar de ochtend. De nachtwacht kwam voort uit de soldatenwacht die de Romeinen al kenden onder de naam *vigilae*. Rond 1900 werden de nachtwakers vervangen door de stedelijke politie. Het platteland was in de eerste helft van de zeventiende eeuw niet alleen 's nachts onveilig. Hier woedde in grote delen van Europa meer dan dertig jaar lang een oorlog, waarbij de mensen nauwelijks nog begrepen wie aan welke kant stond; legereenheden - of liever: allerlei bendes - zwierven rond. Veel dichters uit de barok hebben het bizarre en groteske van deze dagelijkse onzekerheid beschreven. Het bekendste voorbeeld is waarschijnlijk *Der abenteuerliche Simplicissimus Teutsch* van Grimmelshausen (1621-1676). Het gevoel van angst en de bedreiging van de nachtelijke duisternis was voor de meeste mensen tot ver na de zeventiende eeuw een voortdurende werkelijkheid, en niet slechts 'mythe, cultus en volksgeloof'.

Niet alleen duisternis en huivering werden door de barokdichters tijdens de Dertigjarige oorlog met de nacht geassocieerd. Zij verwoordden ook andere gevoelens. Zo schreef Friedrich von Logau (1604-1655):

Zweyerley Nacht und zweyerley Tag

Zwey Nächte hat der Mensch, der Mensch hat zwene Tage,
Drauff er sich freue theils, theils drüber sich beklage:
Der Mutter Leib ist Nacht; das Grab ist wieder Nacht;
Geburt gint einen Tag, wie Tod den anderen macht;
Die erste Nacht und Tag ist voller Noth und Leiden
Der Tag nach letzter Nacht bleibt voller Heil und Freuden.

Heeft het natuurverschijnsel van de nacht generatie na generatie zodanig op de mensen ingewerkt dat de nacht werd verbonden met de oerduisternis van hun eigen bestaan en tegelijkertijd met die van hun graf en het dodenrijk? En dat ze de nacht dikwijls met het ontstaan van hun graf associeerden?

Wat was de belevenis van mensen die zich rond de wisseling van de zestiende en zeventiende eeuw in de nacht door een redelijk grote stad begaven? In ieder geval vreesden ze voor hun leven. Naast de mogelijke aanval door anderen behoorde ook het aanvallen van anderen, zelfs binnen de stadsmuren, tot de dagelijkse werkelijkheid van de burgers.

Wat is nieuw in de herinneringen aan en de gedichten over de nacht in de zeventiende eeuw ten opzichte van de tijd daarvoor? Men kon deze beleving nu in

boeken beschrijven. Men kon erover opscheppen, ermee spotten of men kon over zijn eigen angsten schrijven. De mensen maakten zich nog steeds ongerust, maar ze konden zich tegelijkertijd iets meer van hun eigen angsten distantiëren.

Ook in de schilderkunst uitte zich deze verschuiving naar een grotere afstandelijkheid. Schilders begonnen de nacht te onderzoeken en vreesden haar wellicht ook minder. 'Nachtstukken' noemden ze de nieuwe schilderijen. Deze schilderijen, maar ook tekeningen, toonden nachtelijke taferelen. Nachtelijke scènes kwamen ongeveer vanaf de vijftiende eeuw hier en daar in de Europese schilderkunst in zwang- nu eens een kindje Jezus, dan een kerstnacht - meestal werden ze verlicht vanuit een 'bovenaardse lichtbron'. Mensen als Hans Baldung, ook wel Griens genoemd (1484?-1545), Bartholomeus Bruyn de oudere (1493-1555) of Jan Gossaert, ook wel Mabuse genoemd (1478?-1532) schilderden in de zestiende eeuw nachtelijke scènes. Meestal bepaalde de donkere kleuring de sfeer van de schilderijen. De lichtbron -vaak de maan, of kunstmatig licht zoals van lampen, kaarsen en fakkels- scheen van boven. Op een van de beroemdste nachtschilderijen, de *Kerstnacht* van Corregio (1489-1534), komt het licht zelfs uit het kind. Onder de invloed van Adam Elsheimer (1578-1610) en M.M.A. da Caravaggio (1573-1610) ontwikkelde Rembrandt (1606-1669) vervolgens zijn *clair-obscur* schilderijen. Later schilderden ook anderen nachtelijke scènes, zoals Rubens, Honthorst, Van der Meer, Achenbach en Menzel. Iets later onstonden ook in de muziek van de zeventiende en achttiende eeuw *Serenades* en in die van de negentiende eeuw *Nocturnes* en *Nachtmusiken*.

Kapiteel uit Autun, Frankrijk.

Het verlichten van de duisternis

Ob du schon wickelst ein das halbe Rund der Erden
in dein berusstes Tuch, du schwarze, finstere Nacht,
so mag ich doch von dir gar nicht bedunkelt werden,
dich nur ein Auge mir der Liebsten liechte macht.

De zwarte duistere nacht - een roetzwart doek - wat zou donkerder zijn? "Ich mag von dir gar nicht bedunkelt werden", in Paul Flemings (1609-1679) *An die Nacht* lijkt dat een onvervulbare wens; hoogstens voor zijn geliefde lijkt hem het donker te doorgronden. Maar de nachten blijven duister.

"Komm braune nacht / umhülle mich mit schatten / und decke den mit deiner schwärze zu", schreef Christian Hofmann von Hofmannswaldau (1617-1679). Bruin of zwart, de mensen vergeleken de nacht met het donkerste dat ze zich konden voorstellen: het donker van het moederlichaam of van het graf. Alle belevenissen van een voortdurende verandering van licht en donker werden gerelateerd aan de natuurlijke afwisseling van dag en nacht.

"Auch die nacht ist verflossen / und weicht dem tageschein". Veel zeventiende-eeuwse gedichten beginnen zoals Simon Dachs *Morgenlied*. De wens om de nacht te verlichten bleef aanwezig. Met de lichttechnische middelen van deze tijd was die wens niet te vervullen: de essentiële lichtbronnen waren nog steeds de zon en de vlammen van het vuur.

Welke methoden ontwikkelde de mens om de nacht te verlichten? Met de steeds betere beheersing van het vuur als warmte- en lichtbron en zijn toepassing in het huis konden veel huizen worden verlicht. Olielampen, pijnharsspaan of fakkels werden door de eeuwen heen steeds meer verbeterd. Nu, in de twintigste eeuw waarin men met elektrische verlichtingstechnieken werkt, kan men maar moeilijk begrijpen waarom deze technieken zich zo langzaam ontwikkelden. Enerzijds was dat vanwege technische hindernissen. De relatieve lichtsterkte van een enkele open vlam was beperkt en kon niet naar goeddunken worden versterkt. Op veel plaatsen stelde de verhoudingsgewijze schaarste aan geschikte krachtbronnen grenzen aan een intensievere belichting. Maar daarnaast was het ook vooral de geheel andere geestesgesteldheid, die veel onverbiddelijker aan de eisen en mogelijkheden van de natuur gebonden was dan die van mensen in een industriële maatschappij.

De angst voor open vuur binnenshuis en het overspringen van vonken naar andere huizen was veel groter dan de behoefte aan betere verlichting. Het regelmatige afbranden van hele gebouwen en wijken hield de angst levend. De mensen zagen het vuur als iets heiligs of goddelijks, als *ignis divinus*. Hieruit bleek een andere omgang van mensen met natuurverschijnselen. Vuurcultussen zijn tot in de moderne tijd levend gehouden met bliksems, kaarsen, noodvuren, jaarvuren en tenslotte met sagen en het vagevuur. Tot in onze tijd zijn vuurfeesten in Europa in overvloed te vinden, bijvoorbeeld vuur in de vastentijd, met Pasen het Beltanevuur, het Halloweenvuur en midwintervuren.² Deze gebeurtenissen getuigden van een veel sterkere band met het natuurverschijnsel 'vuur'.

2. J.G Frazer, *The golden bough. A study in magic and religion* (z.p. 1992).

Deze mensen hadden een sterke, vaak zelfs onweerstaanbare drang, vuur aan te steken en brandende voorwerpen te bekijken. Dit kunnen mensen in onze tijd zich niet goed voorstellen. Wij zouden dit eerder een drang tot brandstichting willen noemen.

Welke angst beheerste mensen die het vuur met magische spreuken probeerden te bezweren? Welke vrees bracht hen ertoe het vuur persoonlijk aan te spreken met bepaalde bezweringsformules, die zij boven hun deurposten aanbrachten?³ Voorbeelden hiervan zijn: "Vuur, maak dat je wegkomt!" of- "Gott verzehre dich"- en " God verdeelt het vuur voor alle afgronden!" Maar ook op kleine briefjes werden spreuken geschreven zoals: "Red ons van het vuurgevaar, heilige Agatha!"

Deze briefjes konden als bescherming tegen brand aan de huisdeuren worden bevestigd. Ook konden ze in het brandende vuur worden gegooid om op deze wijze mensen en goederen te beschermen. Deze aanbidding van het vuur tekende de sterke binding ermee: het gevoel van hitte veroorzaakte een grote opwinding.⁴ De zelfbeheersing beperkte veel minder de angst voor het gevaar van vuur en de behoefte om het steeds weer aan te steken. Maar wie had deze instinctieve impulsen, dit haast kinderlijk genoeg brand te stichten, pyromanie willen noemen?

Wat zou de veranderingen in de twintigste eeuwse beschaving beter kunnen karakteriseren? Vuur ontsteken is in vergelijking met voorgaande eeuwen technisch gezien eenvoudiger dan ooit. Zelfs kinderen kunnen gebruik maken van lucifers en aanstekers. De prikkelingen bij het aansteken van vuur worden sterker onderdrukt.⁵ Elk kind moet nu bewuster "het vuurspel" en het gebruik van lucifers leren.⁶ In de twintigste eeuw is op alle niveaus de gevoels- en gedragsstandaard veranderd. Speciale sociale instanties voor bescherming tegen vuur, zoals de brandweer, bouwtoezicht en verzekeringen, letten op de instandhouding van maatschappelijk wenselijk gedrag bij het omgaan met vuur. Een goed voorbeeld van de systematische opbouw van dergelijke controles sinds het begin van de negentiende eeuw biedt de ontwikkeling van lucifers. Bij alle stappen in het vervaardigen, verzenden, transport en opslag staat het beheersen van het gevaar centraal; alle voorschriften voor 'veiligheidslucifers' dienen ertoe, onbedoeld ontvlammen van deze lucifers te voorkomen. Tegelijkertijd wordt elk open vuur in bewoonde ruimtes aan ons blikveld onttrokken. Af en toe wordt het nog als decoratie toegepast, maar ter belichting dient het nauwelijks meer. Krijgt men nu nog aandrang om een vuur aan te steken of een brand te stichten, dan wordt dat gezien als een symptoom van ziekte.

De grootst denkbare rijkdom van naast elkaar gebruikte lichtbronnen is verbonden met het proces van de verhuiselijking van het vuur. Meestal was het tegelijkertijd een bron van warmte en licht. Men gebruikte pijnharskaarsen als fakkels en vanaf de Middeleeuwen steeds vaker kaarsen voor de verlichting van woonruimten. Aan de hoven van de achttiende eeuw golden waskaarsen als een

3. H. Freudenthal, *Das Feuer im deutschen Glauben und Brauch* (Berlijn 1931).

4. G. Bachelard, *La psychoanalyse de feu* (Parijs 1938).

5. S. Freud, 'Zur Gewinnung des Feuers', in: *Gesammelte Werke Band XVI* (Frankfurt 1932).

6. D. Kafry, 'Playing with matches: children and fires', in: D. Canter ed., *Fires and human behaviour* (Chichester 1980).

ongelofelijke luxe van licht. Vetkaarsen zijn ongeveer even lang in gebruik. Met de ontdekking van vet aan het begin van de negentiende eeuw nam kort daarop de industriële productie van stearine- en paraffinekaarsen zijn aanvang. Olielampen werden al langer gebruikt. Ze werden met dierlijke en plantaardige vetten gevuld en sinds de late middeleeuwen ook met natuurlijke oliën.

De toenemende behoefte van de massa aan licht vergrootte de hoeveelheid en de onderlinge concurrentie tussen nieuwe verlichtingstechnieken. In enkele van de eerste Engelse fabrieken werd gaslicht gebruikt. Al snel probeerde men dit ook in te zetten om de straten en pleinen van de groeiende metropolen te verlichten: Londen was in 1813 de eerste, Berlijn volgde in 1826. Experimenten met elektrische gloeilampen werden vanaf het midden van de negentiende eeuw ondernomen. Bijna alle bestaande verlichtingsmethoden ondergingen verbeteringen op grond van nieuwe wetenschappelijke of technische ontdekkingen. Na de ontdekking van het gloeikousje, in 1891, werd de gasverlichting in de woningen en straten van de grote steden populair. De elektrische verlichting zette pas later door. Pas met het ontstaan van een uitgebreide krachtstroomindustrie tegen het einde van de negentiende eeuw ontwikkelde de electrotechniek zich als zelfstandige technische wetenschap uit de electrofysica. Haar technische verfijning en gestegen kwaliteitsnorm waren vooral te danken aan de vlotte opbouw van de commerciële massaproductie in Noord-Amerika. Dit gold in het bijzonder voor het 'doorbreken' van de TL -buis in de jaren dertig en veertig. Architecten en ingenieurs probeerden nu, ook de lichtvoering binnenshuis bewuster te sturen en verder te differentiëren.⁷

Sterke impulsen voor een wereldwijde standaardisering van elektrische verlichtingsmiddelen kwamen voort uit de verscheidene fasen van kartelvorming in de gloeilampenproductie en werden veelal door patentrechten afgedwongen. De monopoliseringstendensen in de elektro-industrie namen toe en leidden tot grotere marktcontrolende ondernemingen. Zij bepaalden in de industriële samenlevingen steeds vaker de verlichtingsstandaarden van woningen, fabrieken en organisaties.⁸ Ook baadden overal ter wereld de straten in het licht, wat de aloude vrees voor de nacht deed vergeten. Met een eenvoudige handbeweging kon iedereen nu overal "het licht aandoen" en was direkt verbonden met omvangrijke netwerken.⁹

Vergelijkingen tussen het verlichten van de nacht en de functie van de Verlichting zijn herhaaldelijk gemaakt, ook wanneer zij in een maatschappelijke analyse geen stand hielden. Iedere elektriciteitscentrale een steunpunt van de Verlichting? Een van de typische utopieën van ingenieurs, die zo vaak technische vernieuwingen bedenken zonder rekening te houden met de sociale veranderingen? Welke instellingen aan het einde van de twintigste eeuw laten zich minder vereenzelvigen met de Verlichting dan elektriciteitscentrales? Steunden zij niet van het begin af aan op gemeentelijke, en later op verder verbreide net-, plaats- en verrichtingsmonopolies? En waren niet weldra alle mensen in één economisch

7. Voor een korte kritiek, vergelijk bijvoorbeeld J.M. Fitch, "Oh, say can you see": Control of the luminous environment', in: Idem, *American building 2: The environmental forces that shape it* (Boston 1972).

8. H.J. Fritz, *Menschen in Büroarbeitsräumen* (Frankfurt am Main 1982).

9. H. Linde, *Sachdominanz in Sozialstrukturen* (Tübingen 1972).

gebied aan hun systeemnetwerk aangesloten, samengevoegd door middel van samentrekkings-, aansluit- en afnameverplichtingen?

Veranderingen in het nachtelijke werken

Nacht-ruh

Ob sich des beruffes mühen
Gar biß an die nacht verziehen,
Ist uns doch vergünt die nacht,
die davon unds müssig macht.

In de zeventiende eeuw zal het af en toe voorgekomen zijn dat 'de lasten van het beroep' zich tot in de nacht uitstrekten. In de twintigste eeuw is dit veel gebruikelijker geworden. Velen wordt de rust van de nacht zelden gegund. De dichtregels hierboven, van de kritische Friedrich von Logau, gaan uit van een andere verdeling tussen arbeidstijd en nachtrust. De afwisseling tussen werk en vrije tijd komt voor hem als vanzelfsprekend overeen met het dag-en-nacht-ritme.

Vanwege uiteenlopende oorzaken ontstond langzamerhand de gewoonte om 's nachts te werken. De banden met het natuurlijke licht-donker-ritme waren sterk en het was uitzonderlijk om na het invallen van de duisternis nog te werken, maar toch kwam het geregeld voor. Herders bijvoorbeeld hadden 's nachts licht nodig wanneer de dieren baarden. "Feare candle, good wife," heette het in een geschrift uit 1571, "feare candle in hay loft, in barn or in shed". Lantaarns behoorden tot de uitrusting van herders.¹⁰ Er zijn aanwijzingen voor het nachtelijk gebruik van lampen door handwerkers in de zeventiende eeuw. Ook kennen we afbeeldingen waarop juweliers, graveurs en goudsmiden werken bij met water gevulde glaskogels, "scheerwerkersbollen", waarin het licht van een kaars gebundeld wordt. In Diderot en D'Alemberts *Encyclopédie* werden 's nachts werkende arbeiders afgebeeld: zo visten vissers bijvoorbeeld 's nachts met behulp van een aan hun boot bevestigde lantaarn. In de achttiende eeuw werden steeds meer winkels in de grotere steden als Londen, Parijs en Amsterdam 's avonds verlicht. En tegen het einde van de eeuw brandden kaarsen tijdens de nachtelijke arbeid in Engelse katoenfabrieken. Met de opkomst van de industrie kwam nachtarbeid op steeds grotere schaal voor. In de agrarische sector waren de werktijden ondanks een geleidelijke verlenging nog steeds in belangrijke mate seizoensgebonden. Tenslotte bleef de honger naar overwerk niet meer beperkt tot de landeigenaren en de nieuwe fabrikanten.¹¹ Naast de extreem lang geworden arbeidstijden overdag, die vaak ook voor vrouwen en kinderen golden, kwam steeds meer het nachtwerk erbij.

De omvang van de nachtdienst is op lange termijn toegenomen; het aandeel 's nachts werkende vrouwen is gestegen. Jongere arbeiders in ploegendiensten zijn vaker in de dienstensector werkzaam, oudere vaker in de industrie. Vooral in de

9. W.T. O' Dea, *The social history of lighting* (Londen 1958) 107, 110 en 129.

11. Karl Marx, *Das Kapital* (Berlijn 1959, eerste druk 1867) 249.

dienstensector is het werk in ploegendiensten toegenomen. In enkele sectoren is het aandeel van mensen die in ploegdienst werken bovengemiddeld hoog, bijvoorbeeld in de gezondheidszorg of de post. Hier werken ook meestal veel vrouwen in de nachtdienst.

Voor de mensen die 's nachts werken, gaat de tijdsverschuiving meestal gepaard met zware belastingen. In de negentiende eeuw werd dit feit niet altijd door de bedrijfsleiding erkend. Tegenwoordig is dit een centraal onderdeel van het arbeidsrecht, hoewel het onderzoek naar deze effecten nog in de kinderschoenen staat. Zeker is wel, dat nachtwerk een risico voor de gezondheid vormt. De aanpassingsmoeilijkheden van mensen die 's nachts werken, worden nog versterkt wanneer daar extra belastingen bijkomen: lawaai of hitte op de werkplek, hoge eisen aan de fijne motoriek of externe factoren zoals huishoudelijke taken en de verzorging van kinderen. De risico's en bezwaren bestaan voornamelijk uit slaap- en spijsverteringsstoornissen en een afnemend prestatievermogen. Bovendien komt de familie en het sociale leven onder druk te staan.

Hoe ontstaat de maatschappelijke druk die nachtarbeid bevordert? Ploegdienst, en nachtarbeid in het bijzonder, is niet geliefd, dikwijls zelfs gehaat. Desondanks zijn er geen weldoordachte voorstellen om het af te schaffen. De technologische en economische oorzaken worden hier buiten beschouwing gelaten.

Over globale chronologische interdependentiedwang

Geen onderzoeker stelt ooit voor nachtdiensten in de gezondheidszorg, bij de politie of bij de posterijen af te schaffen. Meestal worden voorstellen ter verbetering of compensatie gedaan. De 'sociale redenen' daarvoor liggen hoofdzakelijk in de wereldwijde verwevenheid van maatschappelijke instanties en de daarmee gepaard gaande gelijkschakeling van het menselijk gedrag.¹² In deze mondiale vervlechtingen zijn verscheidene niveaus te onderscheiden. Men moet een beter begrip ontwikkelen van de oorsprong van de dwang die verplicht tot nachtelijke arbeid en daarbij aandacht besteden aan de spanningen en conflicten waarmee de mensen in het atoomtijdperk te maken hebben.

De kringloop van gewelddadige dreigementen, waarbij het gevaar permanent is en emoties een grote rol spelen, wijst op een dwangmechanisme dat in het alledaagse verkeer tussen staten doorwerkt. De globale interdependentie tussen staten (en binnen de globale maatschappij) vereist voortdurende gelijktijdige actie van mensen overal ter wereld. Wereldwijde spanningen, bedreigingen en de daarbij behorende middelen om deze kracht bij te zetten of juist om conflicten vreedzaam te kunnen beslechten, worden niet onderbroken omdat het in een deel van de wereld nacht is. Communicatie tussen staten maakt geen onderscheid meer tussen dag en nacht. Zonder ophouden proberen regeringen met gespecialiseerd personeel het wankel evenwicht tussen staten, dat een voorwaarde is voor vreedzame communicatie, te behouden. Bovendien heeft de toenemende

12. V. Krumley, *Entwicklungsstrukturen von Verhaltensstandards in Deutschland zwischen 1870 und 1970* (Frankfurt am Main 1984).

vervlechting van instanties veel communicatiemiddelen voortgebracht die overal ter wereld voortdurend in gebruik zijn.

Tot de eerste wetenschappelijke studies naar de verstoring van het circadiaanse ritme behoorden onderzoeken onder vliegtuigreizigers en -personeel. Met de aanvang van het straalvliegtuigtijdperk werden verschuivingen tussen de 'biologische klok' van ieder individu en de plaatsgebonden tijdsystemen een massaverschijnsel. Het ging om hetzelfde probleem als bij mensen die 's nachts werken. Het individu met zijn persoonlijke tijdsbeleving verloor zijn uitgebalanceerde tijdsverhouding met anderen wanneer hij in een andere tijdszone terecht kwam.

Om betere aanpassingsmethoden te vinden, is een beter begrip nodig van de sociale wording van ons tijdsbesef.¹³ In de analyses van het probleem van de nachtdienst, wordt door middel van internationale vergelijkingen van 'tijdsbudgetten' een objectief fysisch tijdsbesef toegepast alsof dit bij elk individu *a priori* aangeboren zou zijn. Dit zou dan ook inherent aan de hele samenleving zijn, die immers door individuen gevormd is. Het opstellen van arbeidsuren en -dagen maakt van het fysisch-mathematische tijdsbegrip een zakelijke grondslag voor dergelijke vergelijkingen. Hoewel formele internationale arbeidsvergelijkingen de vakbonden in hun streven naar een instandhouding van de 'normale' werkdag en de verkorting van de werkweek en het arbeidsjaar van dienst zijn geweest, bieden ze weinig inzicht in de rol van globale vervlechting. Ze zijn nauwelijks begrijpelijk zonder een diepgaande kennis van de ontwikkelingsstructuren van de globale onderlinge afhankelijkheid van staten en samenlevingen. Hun wereldwijde vervlechting en beschavende functie zijn voorwaarden voor elke vreedzame onderlinge economie; alleen wanneer agressiviteit en geweld als alledaagse concurrentiepraktijken ingetoomd worden, is vreedzame uitwisseling op markten en uiteindelijk op wereldmarkten mogelijk. Daarom blijven ook de pogingen, problemen van arbeidstijdverdelingen alleen op het economische of technologische gebied te onderzoeken, onbevredigend.

Tot nu toe concentreert het onderzoek naar arbeid in ploegendiensten zich bijna uitsluitend op het terrein van de bedrijven. Bedrijven zijn het enige onderzoeksobject waarop bijna alle analyses en veranderingsvoorstellen worden toegepast. Maar niet alleen bedrijven veroorzaken de maatschappelijke druk tot nachtelijk werk. Bedrijven gebruiken ook een heel mechanistisch tijdsbegrip. Binnen een bedrijf kan iemand zeggen dat hij ergens 'de tijd voor moet nemen'. En iemand anders kan vragen of men hem iets langer 'de tijd kan geven'. Want binnen bedrijven kan tijd een product, een economisch goed, worden. Maar voor sociaal-wetenschappelijke analyses zijn tijdsbegrippen die tot object zijn geworden, zoals degene die naar voren komen bij het verzamelen van ploegendienstroosters, onbruikbaar. Tijd wordt door mensen maatschappelijk ervaren, op zeer uiteenlopende manieren. Pas wanneer het relationele karakter van het tijdsbegrip in acht wordt genomen, zal een beter begrip mogelijk zijn van de dwang die het nachtelijk werken veroorzaakt.

13. N. Elias, 'Een essay over de tijd', *De gids*, 137.

De koninklijke luisterrijke slaapkamer werd een voorbeeld -
in de zeventiende eeuw had een vooraanstaande dame een
rijkelijk gedecoreerd rustbed. Uit: Carla Catalani: *Het bed,*
5000 jaar waken en slapen (Bussum 1968).

Enkele ontwikkelingen van het slapen

Der Schlaf gibt neue Krafft; hilff, daß des Grabes Nacht,
O Gott, auff jenen Tag mich freudig macht!

Enkele elementen van de ontwikkeling die het slapen op de lange termijn heeft doorgemaakt, worden duidelijk wanneer we zeventiende-eeuwse opvattingen vergelijken met de vragen van de twintigste eeuw. Voor Friedrich von Logau, die zo ver van zijn tijdgenoten af staat, waren de nacht, de slaap en het herwinnen van de controle over zichzelf, natuurlijkerwijs verbonden met de angst nooit meer uit de duisternis te ontwaken. Op eenzelfde manier drukte Simon Dach zich uit in de tweede strofe van zijn al eerder genoemde *Morgen-Lied*:

Die Welt springt aus dem bette
Zur arbeit, die sie kan,
Es legt sich um die wette
Zugleich ein jedermann
Mit kleid und sorgen an.

's Morgens, in de overgang van slapen naar werken, waren ook de zorgen weer aanwezig. Maar waren zij 's nachts dan verdwenen? Dach onderscheidde hoe overdag de realiteit de mensen op de proef stelt, terwijl 's nachts de droom 'de hoeder van de slaap' was, zoals Sigmund Freud het zou omschrijven. Daarbij is er nog een andere component van de slaap waarover zeventiende-eeuwers zeer direct spraken wanneer ze hun behoeften, hun normen van gewaarworden en van voelen uitdrukten. De onovertroffen Christian Hofmann von Hofmannswaldau schreef:

Komm braune nacht / umhülle mich mit Schatten /
Und decke den mit deiner schwärze zu /
Der ungehört sich mit sonnen gatten /
Und im bezirk der engel suchet ruh /
Ja hilff mein ach / eh du noch wirst verschwinden /
Mit linder hand von meiner seele binden.

Wie / hör' ich nicht / willkommen mein verlangen!
Schon im gemach mit leiser stimme gehn?
Fühl' ich mich nicht mit lilien umfangen
Und meinen fuß auff diesen grentzen stehen /
Wo mir Celinda wird aus thränen lachen
Aus flammen eiß / aus bette himmel machen.

So tilge nun / o heldin! meine schmerzen
Wirff mit dem flor die leichte zagheit hin
Laß meine hand mit deinem reichthum schertzen /
Und mich entzückt das schöne thal beziehn /
Da sich im thau die stummen lüste kühlen /
Und tag und nacht mit ihren farben spielen.

Dein heisser mund beseele mich mit küssen /
Hilff / wenn ich soll an dieser brust versehrn /
Durch linden biß der flüchtigen narcissen
Mir ausgestreckt die stille freude mehrn /

Und möchtest du ja deinen krantz verlieren /
Solln perlen doch die schönen haare zieren.

Mein wort erstirbt / die seele will entweichen /
Ach laß sie doch in enger himmel ein /
Laß schiff und mast in deinen hafen schleichen /
Und deine hand selbst meinen leitstern seyn /
Du solt alsbald die eingeladne gaben /
Nebst voller fracht statt der belohnung haben.

Op een net zo vanzelfsprekende manier, maar aanschouwelijker, verbond Kaspar Stieler (1632-1707) zijn beleving van de nacht met de slaap, met zijn seksueel verlangen en met de verwachting zijn behoefte uiteindelijk te kunnen bevredigen. Deze eenheid van beleving was even vanzelfsprekend voor de dichters van de barok als zij vreemd is voor de slaaponderzoekers aan het einde van de twintigste eeuw. Een gedicht uit *Geharnschten Venus* van Kaspar Stieler begint zo:

Nacht-Glücke

Willkommen Fürstinn aller Nächte!
Printz der Silber-Knechte /
Willkommen / Mohn / aus düstrer Bahn vom Ozean!

Diß ist die Nacht / die tausend Tagen
Troz kan sagen:
weil mein Schazz
hier in Priapus Plazz'
erscheinen wird / zu stillen meine Pein.
Wer wird / wie ich / wol so beglückt sein?
...

En het gedicht eindigt in de vijfde strofe met:

Was Schein ist das? die Schatten werden klar.
Still! Lauten-klang / mein Liebchen ist schon dar.

Een ander lang nachtgedicht van Stieler uit hetzelfde liederenboek begint aldus:

Nacht-last / Tages-lust

Die Nacht
die sonst den Buhlern fügt und süsse Hoffnung macht,
Die Ruh /
die einem Liebenden sagt alle Wollust zu /
bringt mir nur lauter Schmerzen
und raubet mir das Licht /
das meinem trüben Herzen
des Trostes Straal verspricht.
...

Als deel van het dagelijks gedrag krijgt de sociale beleving van de nachtelijke slaap tegenwoordig geen aandacht. In talrijke talen staat 'slapen' gelijk met cohabiteren,

met langere liefdesrelaties, met geslachtsverkeer. Het derde deel van hun leven dat mensen 'verslapen' hebben sociale wetenschappers ook nauwelijks als onderwerp van onderzoek opgevat. Tot de vragen van de barokdichters die het overdenken waard zijn, behoren hun klaagzangen over slapeloosheid. En ondanks alle farmaceutica van tegenwoordig verschillen wij op dit punt wellicht het minst van hen.

Over het nut van de nacht

Mensen brengen ongeveer een derde deel van hun leven slapend door. Om hun prestatievermogen te laten herstellen moeten zij regelmatig slapen. Maar ook degenen die niet werken, hebben een regelmatige nachtrust nodig. Kinderen hebben een grotere behoefte aan slaap dan mensen op hogere leeftijd.

Enkele langetermijnveranderingen in de ruimtelijke en temporele begrenzingen en gedragsstandaarden ten aanzien van de slaap zijn kort op te sommen. De belangrijke stappen in de ontwikkelingsstructuur van het slapen kunnen aan de hand van schriftelijke en technische documenten, beschavingsinstrumenten, beelden en gebouwen aangetoond worden. Veel van de inzichten in de relatieve maakbaarheid van de menselijke slaapstandaard worden door fysiologisch onderzoek bevestigd. Bepaalde slaapgewoontes, zoals het etmaalgebonden ritme van slapen en waken, zijn 'verworven mechanismen'. Enkele verwijzingen naar het beschavingsproces en het 'verhuiselijkingsproces' maken al duidelijk waarom de specifieke levensindeling voor wat betreft het slapen in het tot dusver laatste stadium van het beschavingsproces vervuld is van gevoelens van pijnlijkheid en kwetsbaarheid en om welke reden bed, lichaam en slaapkamer een grote psychische spannings- en gevarenszone vormen.

Afgezonderde slaapruides, die een afscheiding van andere huiselijke bezigheden en van huisgenoten toestaan, ontwikkelden zich in de verschillende sociale lagen op zeer uiteenlopende wijzen. Bij de adel waren al in de achttiende eeuw sterk gedifferentieerde kamerstructuren te vinden, die te allen tijde toegankelijk waren voor een deel van het personeel. Zo ook bij het patriciaat. Alle ruides die gebruikt werden om in te slapen waren in vergelijking met de verhoudingen van de twintigste eeuw volgestopt: één grote chaos van mensen. In veel delen van Europa sliepen boerenfamilies tot in de negentiende eeuw samen in één bed, en knechten en dienstmaagden in de stal. Pas in de tweede helft van de twintigste eeuw was de sociale afstand tussen huisbewoners en hun welstand zo groot geworden, dat voor iedereen een eigen bed beschikbaar kwam, maar lang niet altijd een eigen kamer. Parallel hieraan concentreerden de erotische en geslachtelijke activiteiten zich sterker op huiselijke ruides. Ze verhuiselijkten steeds meer, totdat 'slapen' in de omgangstaal gelijkgesteld werd met het bedrijven van de liefde. De groeiende vervlechting dwong tot een grotere mate van distantie en maakte het pijnlijk de slaap van anderen waar te nemen. Geleidelijk werd bijna het gehele seksuele leven en daarmee ook alle slaapkamers aan de blik van anderen onttrokken. Daarmee ontstonden echter ook meer en meer ruides binnenshuis waarin slapen niet meer geaccepteerd werd.

Tegelijkertijd veranderde de tijdsstructuur van het slapen. Naast slaapvrije kamers ontstonden slaapvrije tijden. In dorpen, die niet of nauwelijks van elkaar afhankelijk waren, bepaalde de wisseling van de jaargetijden - en de daarvan afhankelijke hoeveelheid werk - de mate en de perioden waarin slaperigheid en incidentele slaap mogelijk en gebruikelijk waren. Dienovereenkomstig ontbrak een algemeen tijdsbesef. De kalender telde vele 'dode tijden'. Het over de hele wereld gelijkgetrokken ritme van slapen en waken, in onze tijd gewoon geworden, is een resultaat van wereldwijde sociale vervlechting en internationale arbeidsdeling en samenwerking. Dit heeft de grotere bedrijven in het bijzonder, maar ook bijvoorbeeld scholen, doen uitgroeien tot oorden van afzondering van de arbeidswereld. Zij zijn de vormende instanties van de tijdsdwang en belichamen het sociale systeem dat de slaaptijden bepaalt. Het sociaal-relatieve karakter van de tijdsstructuur van het slapen uit zich in de evidente gestandaardiseerde synchronisatie van het totale tijdssysteem. Wie zijn dagelijkse werk kwijtraakt, ondergaat vaak een dramatisch verval in zijn eigen tijdsstructuur. De werktijdsystemen, de culturele instanties, de beschaving als geheel - samen fungeren ze tegenwoordig als sociaal tijdbepalingssysteem voor onze globaal gesynchroniseerde slaaperioden.

Slot

Laten zich tot slot op zijn minst enkele facetten van een ongebruikelijk onderzoek naar de verhouding tussen nacht en beschaving samenvatten? Angst en stilte, duistere huivering en onzure koude bedekken het land niet langer. Het gevaar van de nacht, dat Simon Dach ooit moest bezweren, heeft veel van zijn dreiging verloren. De afhankelijkheid van de natuur en zijn wetten is minder sterk geworden. Tegelijk hiermee is de menselijke angst voor de nacht afgenomen. In de zeventiende eeuw beschikte men nauwelijks over middelen om zich minder afhankelijk te maken van de natuurlijke afwisseling van licht en duisternis. De emotionele binding met deze natuurgebeurtenis was sterk. De nacht werd gepersonifieerd, getutoyeerd: "Ob du schon wickelst ein das halbe Rund der Erden / in dein berustes Tuch, du schwarze, finstere Nacht." Zo wendde Paul Fleming zich tot de nacht. Maar de geleerde vroeg-barokke schrijvers beschikten wel over de wetenschap van hun tijd. Ze hadden het geocentrische wereldbeeld opgegeven en leefden vanuit de kennis van het heliocentrische systeem.

Onze kennis van natuurlijke processen is enorm gegroeid. De duisternis van de nacht is veel gemakkelijker te verlichten. De nachtelijke bedreiging door andere mensen is kleiner geworden. Techniek en wetenschappen zijn centrale elementen van onze beschaving geworden. Deze woorden zijn ondertussen uitgegroeid tot begrippen, waaruit het bereikte niveau van onze vermogens af te lezen valt, om uit de natuurlijke stroom van gebeurtenissen en het sociale gebeuren syntheses te vormen en daaruit een kennis van de samenhang ervan te krijgen, die het mogelijk maakt onze afhankelijkheid van de natuurgebeurtenissen tendentieel te verkleinen met als gevolg dat we daarvoor in de plaats steeds meer afhankelijk worden van maatschappelijke vervlechtingen.

Maar is dat de nacht die wij in de twintigste eeuw beleven? Is dat de nacht die wij met technische middelen trachten te verkorten of 'op te heffen'? Wij hebben geprobeerd een meer nauwkeurige en volledige definitie af te leiden uit de gedachte dat sociale wetenschappers zich op het technische vlak beter moeten scholen - we leven tenslotte in een maatschappij die techniek en industrie sinds vier generaties tot haar voornaamste kenmerken rekent. Ook hebben we een poging gedaan het civilisatiebegrip te ontdoen van zijn gebruikelijke functie en het alleen te gebruiken om onderling samenhangende ontwikkelingen te onderzoeken. De nacht is 'gekoloniseerd'. Zij is binnen het domein van de beschaving terechtgekomen. Onze afhankelijkheid van de natuur en van haar verschrikkingen is enigszins afgenomen; in plaats daarvan is de beschavingsdwang sterker geworden. In ruil voor de mogelijkheid altijd en overal het licht aan te kunnen doen, zijn wij afhankelijk geworden van wereldomvattende energieconcerns.